

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

«Демократична, правова, соціальна держава»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін (протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Погрібний І.М.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

- 1. Демократія як форма держави**
- 2. Основні теорії демократії**
- 3. Історичні передумови та загальна характеристика концепцій правової держави**
- 4. Принципи правової держави**
- 5. Співвідношення права і закону в правовій державі**
- 6. Соціальна держава**

Література:

- 1 Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
- 2 Мала енциклопедія теорії держави і права. К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. 368 с.
- 3 Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
- 4 Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
- 5 Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24
- 6 Дроботова Т. Правові ознаки демократичного державно-правового режиму: актуальні питання систематизації / Т. Дроботова // Юридична Україна . 2010 . № 1 . С. 34 - 41.
- 7 Жаровська І. М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і громадянського суспільства / І. М. Жаровська // Часопис Київського університету права . 2012 . №3 . С. 14-17
- 8 Заворотченко Т. М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т. М. Заворотченко // Часопис Київського університету права .— 2012 . №3 . С. 17-21.

9 Задорожня Г. В., Задорожний Ю. А. Гарантії забезпечення соціального захисту прав людини / Г. В. Задорожня, Ю. А. Задорожний // Часопис Київського університету права . 2012 . №3 . С. 100-104.

10 Кабанець О. С. Демократія як державний режим: теоретико-правовий аналіз / О. С. Кабанець // Часопис Київського університету права . 2012 . №4 . С. 60-64.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

Демократія як форма держави

Демократія — це форма такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян, їх участі у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади і контролю за його діяльністю. З огляду на дослівний переклад терміна «демократія» з грецької її часто ототожнюють з самим народовладдям. Але, розглядаючи народовладдя, демократію та державу діалектично, можна зробити висновок про те, що в загальному явищі державності демократія постає як його внутрішня форма, «момент сутності», тоді як сама сутність — найбільш глибинне та визначальне в державі за демократичної форми відшуковує себе саме у народовладді.

Отже, системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Всі інші принципи демократії щодо влади народу являють собою сопліііііі зіпе ^іа поп (умова, без якої не може бути. — лат.) та виконують обслуговуючу формалізуючу роль. Такими рисами, що характеризують демократію, є:

- 1) визнання народу верховним суверенним носієм і джерелом державної влади;
- 2) визнання політичної свободи громадян;
- 3) політична рівноправність участі громадян у формуванні органів держави і організації контролю за їх діяльністю;

- 4) державний характер демократії;
- 5) реальна можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів;
- 6) правозаконність;
- 7) взаємна відповідальність держави і громадянина.

Основні теорії демократії

Пошуком кращого державного ладу займалися мислителі різних народів світу, які за два з половиною тисячоліття створили чимало теорій демократії. Кожна епоха, кожна держава вносили новизну та своєрідність у трактування демократії. І сьогодні спостерігається нове бачення змісту демократії.

Розглянемо стисло сучасні основні теорії демократії: пролетарську (соціалістичну), плюралістичну, партисипаторну (демократію участі), корпоративну, елітарну, «комп'ютерну».

Пролетарська (соціалістична) теорія ґрунтувалася на марксистському класовому підході. Вона виникла в XIX ст. як антитеза буржуазній (ліберальній) демократії, яка на перший план висувала громадянську свободу, тобто повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, від держави, покликаної лише гарантувати, забезпечувати свободу особи.

Відповідно до пролетарської теорії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) демократія і свобода передбачаються лише для «трудящих мас», насамперед для пролетаріату. У центр уваги поставлена політична свобода,

а про громадянську й не йдеться. Проголошувалася диктатура одного класу — пролетаріату відносно іншого — буржуазії, союз робітничого класу і селянства, спрямований проти скинутих експлуататорських класів. Увага акцентувалася на керівній ролі робітничого класу. Пролетарська теорія ігнорувала загальногромадянський консенсус і розвивала класову конфронтацію.

Повне відкидання приватної власності, а відтак, усякої автономії особи, підміна народу робітничим класом у пролетарській теорії була розвинута в програмних документах КППС. У них акцентувалася увага на головній ролі комуністичної партії як авангарду робітничого класу, який керує процесом переходу до повної демократії — комуністичного самоврядування. Відкидався фундаментальний принцип поділу влади, без якого неможливе народовладдя. Був відкинутий принцип економічного, ідеологічного і політичного плюралізму. «Марксистсько-ленінська» партія розглядалася як державна структура, а не як громадська організація. У дійсності рекламоване «соціалістичне народовладдя» допускало демократію лише у вузьких рамках, які визначалися вищим партійно-державним управлінням, котре зосереджує у своїх руках усю реальну владу.

Теорія «плюралістичної демократії» була найвпливовішою у 60—70 роках ХХ ст. (Р. Аллен, Р. Даль, М. Дюверже, Р. Дарен-дорф, Д. Рисмен), хоча термін «плюралізм» введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом Г. Ласкі. Відповідно до цієї теорії класи у сучасному буржуазному суспільстві зникли. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих «страт» — прошарків. Вони виникають у результаті спільності тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних та ін.). Оскільки ці інтереси не антагоністичні, то й відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи — «групи тиску». Це професійні спілки, асоціації підприємців, пацифістські та патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Кожна «група тиску» діє у власних інтересах, а не керується загальною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, яких вони представляють, «групи тиску» беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії та суспільно-політичні організації, прагнуть одержати доступ до засобів масової інформації з метою формування громадської думки.

Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у таких умовах є результатом взаємодії різних

Історичні передумови та загальна характеристика концепцій правової держави

Розглядаючи державну владу як силу, здатну бути звернутою і на благо, і на шкоду суспільству, філософи, політики, юристи, державні діячі протягом багатьох століть пропонували різні концепції вдосконалення форми та механізму держави.

Один з основних напрямів наукових концепцій у даній сфері — це ідея про необхідність виключення монополізації влади. Іншими словами — розділення гілок державної влади.

„Розподіл влади” — одна з основних рис сучасної правової держави, принципова умова і механізм функціонування всіх видів політичної та неполітичної влади.

Вчення про розподіл влади історично склалося на ранніх етапах формування держави і вилилося в спеціалізацію влади різних осіб і інститутів, у якій виявилися дві стійкі тенденції: концентрація влади в одних руках або одному інституті і потреба розділити владу.

Вже в Афінській і Римській республіках громадяни прагнули не допустити концентрації влади в одних руках. Так, у Греції існувало декілька політичних інститутів, які не повинні були дозволити зосередження влади в одних руках. Контроль за всіма органами влади здійснювали так звані особливі народні збори, які збиралися раз на місяць і займалися перевіркою діяльності владних формувань.

Мислителі античності (Сократ, Арістотель, Полібій, Цицерон) намагалися виявити зв'язки та взаємодії між правом і державною владою, які забезпечували гармонійне функціонування суспільства. Наголошувалося, що найбільш розумна і справедлива лише та політична форма життя, при якому закон загальнообов'язковий як для громадян, так і для самої держави.

У своїй книзі “Політика” Арістотель (389–328 р.р. до н. е.) писав: “Там, де відсутня влада закону, немає місця і формі державного ладу”. Щодо демократичного режиму Арістотель висловився так: “Демократії користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою, існують більш довговічно...”.

Цицерон розглядав державу як форму правового спілкування та загального порядку. Становлення державно-правових інститутів у Стародавній Греції і Стародавньому Римі значно вплинуло на формування і розвиток більш пізніх прогресивних навчань правовій державі.

У період розкладу феодалізму ідеї правової держави розвивалися в творах великих мислителів того часу Ніколо Макіавеллі і Жана Бодена. У своїх роботах вони відстоювали ідею переваги республіки перед іншими формами правління держави. Головною задачею держави вони проголошують забезпечення прав і свобод громадян, захист інтересів особи.

Період ранніх буржуазних революцій ознаменувався новим етапом у розвитку теорії правової держави. Могутній внесок у дану концепцію

зробили Г. Гроций, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Дідро, Т. Джефферсон.

Ідеї правової держави знайшли широке віддзеркалення і в російській політико-правовій думці. Так, подібна проблематика вивчалася у працях Пісарєва, Герцена, Чернишевського, Радіщева, Пестеля, Муравйова.

Певну теоретичну завершеність російська концепція правової держави отримала в творах видатних правників і філософів XIX сторіччя: Новгородцева, Муромцева, Гессена, Шершеневіча, Чичеріна, Бердяєва. В Росії ідея розділення властей як принципу лібералізму вперше в найчіткішій формі була виражена М. М. Сперанським (1772—1830) у “Проектах і записках”.

Позитивне дослідження правової держави за років радянської влади піддавалося нищівній критиці, а вивчення у вищих навчальних закладах розглядалося у розділі критики буржуазних політико-правових теорій.

Реалізація та розвиток ідеї правової держави розпочалася з кінця 80-х років XX сторіччя, а вже 28 червня 1996 року в ст. 1 Конституції України було закріплено, що „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава”.

Перший значний розподіл влад відбувався між політичною і релігійною владою, владою держави і церкви. Він супроводжувався тривалою боротьбою по-перше, за уніфікацію влади, переважання світської влади над релігійною, або панування церкви у світському житті суспільства. Суперництво між ними продовжувалося багато сторіч, на протязі всього середньовіччя із початком Захід, переважно християнська його частина, вирішила суперечку про владу на користь світської моделі, східна ж частина світу і деякі мусульманські країни, наприклад, Іран — на користь значного впливу релігійних засад на життя суспільства, його політико-правову систему.

Повною мірою принцип розподілу влад був вперше реалізований у Сполучених Штатах Америки після ухвалення Конституції 1787 року.

Серед названих вище вчених різних періодів і країн приваблює концепція розподілу влад Дж. Локка (1632—1704). Локк у своїх поглядах багато в чому дотримувався позиції Гоббса, прихильника теорії суспільного договору. Проте, виражаючи симпатії монархії, Дж. Локк вважає, що вона повинна бути обмежена народним представництвом і чітко визначений законом, обов'язковим для всіх, у тому числі і для монарха.

Головна загроза для свободи, вважає Дж. Локк, полягає в нероздільності влади, в її зосередженні в руках абсолютного монарха, який сам встановлює закони і примушує до їх виконання. “Абсолютна деспотична влада або управління без установлених постійних законів не можуть жодною мірою відповідати заходам уряду”, — констатує Дж. Локк. Окрім того, в своїх працях він говорить про те, що влада на ухвалення законів і влада на їх виконання повинна бути розділена. Джон Локк висуває законодавчу владу на перше місце.

Д. Локк пропонує систему стримувань і противаг — розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову “з передачею кожній особливого кола осіб. Тоді, наприклад, у правовій монархічній державі законодавчою владою може бути аристократичний парламент, вищої виконавчою — король, а судову має сенс пропорційно поділити між аристократичним і демократичним станами”.

На розвиток сучасного розуміння теорії розподілу влад значний вплив мали погляди французького мислителя Шарля-Луї Д'Секонда Д'Монтеск'є (1689-1755). У 1748 році він публікує свою знамениту працю “Про дух законів” (робота над якою продовжувалася близько 20 років), у якій протиставляє абсолютизму республіканське державне правління з розподілом влад.

Монтеск'є пропонує розділяти владу на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. За теорією Монтеск'є, всі три гілки влади повинні були, врівноважувати одна одну: не дати здійснювати контрольні дії в рамках

своїї компетенції. “Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий лад, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну”. Монтеск’є розглядає як неприпустиму ситуацію, коли в одних руках з’єднано не тільки всі, а навіть дві гілки влади. На відміну від такої позиції, теорія Дж. Локка припускала обов’язкове відособлення лише для законодавчої гілки влади.

На відміну від Монтеск’є, Руссо вважав, що “законодавча, виконавча і судова влади — особливі прояви єдиної влади народу”. Руссо вказує, що йдеться не тільки про владу певної соціальної спільноти, навіть якщо це компроміс різних класів, спільно здійснюючих політичне панування, політичне керівництво суспільством, але і про відомий ступінь організаційної єдності: всі органи держави проводять кінець кінцем загальну політичну лінію, визначувану носієм реальної влади, і як правило, будуються по вертикалі”.

Принцип “розподілу влад” віднесений до числа основних конституційних принципів усіх сучасних демократичних держав і знаходить віддзеркалення в побудові механізму здійснення влади. Складовими частинами механізму влади повсюдно признаються законодавча, виконавча і судова власті, кожна з яких, утілюючи єдність влади, належить народу, залишається самостійною. Ці гілки влади при нормальній ситуації існують у всіх країнах.

Проте способи їх розподілу та взаємодії далеко не однакові. Інакше кажучи, принцип один, а способи його реалізації різні. У кожній країні державний механізм відрізняється безперечною специфікою і численними особливостями. Причому, чим вищий ступінь демократизму, тим більше можна спостерігати специфічного і особливого. Деспотії всі однакові, як би не намагалися тирани підкреслити свою самотність. Демократії завжди різноманітні, будучи єдині за своїми основоположними принципами і духом.

Конкретне втілення в життя принципу розділення властей залежить від дії численних чинників: історичних особливостей і еволюції держави, рівня соціально-економічного розвитку, природно-географічних умов існування, етнонаціонального складу населення, соціально-економічного рівня розвитку суспільства й ін.

Порядок формування вищої державної влади, який встановлений Конституцією і фактично склався в країні, принципи взаємовідносин між законодавчою, виконавчою і судовою владами визначають існуючу у країні форму правління.

У країнах, що орієнтуються в своєму розвитку на побудову правової держави, різними способами забезпечується незалежність судової гілки влади і безсторонність правосуддя. Без незалежного правосуддя існування та функціонування дійсно демократичного державного механізму просто неможливе і нереальне.

У країнах із тоталітарними режимами судова система виконує функцію знаряддя придушення як складова частина репресивного механізму, головне призначення якого — розправа з супротивниками існуючого режиму. В демократичних країнах судова влада розглядається як вартівий особистої свободи і прав громадян.

У здійсненні цих функцій і полягає її головне призначення. Особливо велика роль судових установ у президентських республіках, рівно як і ступінь їх самостійності по відношенню до інших гілок влади.

Незалежність і самостійність кожної з гілок влади не є самоціллю. Це також не перешкода до їх взаємодії. Більше того, ефективність влади недосяжна без співпраці гілок цієї влади. Прикладом втілення даної ідеї є структура взаємодії гілок державної влади в США. Своєрідний механізм практичної реалізації принципу розділення властей, що склався тут, став відомий під назвою “системи стримувань і противаг”. Основне його призначення — сприяти взаємодії влад, не допускаючи узурпації повноважень однієї з гілок влади на збиток іншій.

Таким чином, теорія правової держави нерозривно пов'язана з ідеєю про розподіл гілок державної влади. Це призводить до висновку про те, що втілення цієї ідеї можливо лише в демократичному суспільстві і державі. Ані в рабовласницькій, ані у феодальній державі втілення цього принципу неможливе, оскільки сам принцип має на увазі наявність економічно вільного власника — основного представника суспільства, що володіє також і політичними правами.

Для фактичного здійснення розділення гілок державної влади необхідні певні об'єктивні умови — достатній ступінь розвитку продуктивних сил і відносин, а також суб'єктивні — високий рівень політичної свідомості суспільства.

Сучасна юридична наука розглядає безліч варіантів і теоретичних моделей втілення в життя концепції правової держави. Дана теорія не перетворилася на догматичне навчання. Процес удосконалення цього вчення продовжується і сьогодні.

В історії України, проте, задовго до американської конституційної ідеї були періоди, коли окремі політики і вчені передбачали необхідність “розподілу влад” як основи для поліпшення державного механізму і більшої демократичності держави.

Так, у Конституції Пилипа Орлика, прийнятій 5 квітня 1710 року на Козацькій Раді в м. Бандери, в VI розділі автор пропонує державне управління, розділивши повноваження й об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: “Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — під час війни і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватись такого ж прекрасного порядку в незалежних державах”. З цього витікає, що першість

у країні належить Генеральній старшині, якій підпорядковувалися полковники, прирівнювані до радників.

Законодавчий орган складається із знатних ветеранів, що обираються від кожного полку, та входять до публічної ради. Ясновельможний гетьман прирівнюється у сучасному розумінні до президента республіки з президентською формою правління.

Узгодженню механізму держави з правом, обґрунтуванню необхідності конституційного закріплення та захисту основних прав і свобод людини були присвячені дослідження українських правників, філософів М. Палієнка, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка та ін.

Саме М. Драгоманов наголошував на необхідності розподілу влади в державі, виділяючи незалежну судову владу (поряд із законодавчою і виконавчою) як потужний засіб захисту прав і свобод людини.

Дотепер одним з вітчизняних фундаторів суверенітету держави вважається М.І. Палієнка. Концептуальні засади його теорії про суверенітет („Проблеми суверенітету сучасної держави”) є прогресивними, демократичними, бо будуються на принципах парламентаризму та поділу влад у державі, тобто, по суті, спираються на основні засади правової держави.

Реформування держави на демократичних засадах, втілення принципу „дозволено все, що не заборонено законом” у своїх творах („Конституційне питання: українство в Росії”, „Початки громадянства...” та ін.) обґрунтував М. Грушевський. Його погляди знайшли втілення в Конституції УНР.

Конституцію УНР, прийняту 29 квітня 1918 року Українською Центральною Радою, яку вважають однією з найдемократичніших конституцій того часу. Статті 22–25 закріплюють принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Верховним органом у Республіці були Всенародні Збори, що

здійснювали безпосередньо законодавчу владу. Вони ж формували органи виконавчої та судової влади. Вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Арбітром зазначених гілок влади був Генеральний Суд УНР. При цьому у статті 63 наголошувалося: “Рішення Суду не можуть бути змінені ні законодавчими, ні адміністративними органами влади”.

З приходом до влади більшовиків II Всеросійський з'їзд Рад 8 листопада 1917 року проголосив перехід всієї повноти влади в руки Рад. Цим рішенням було закріплено формування тоталітарної держави. Концепція правової держави, як вираз інтересів буржуазії, марксизмом відкидалася. Відповідно і розподіл влади визнавався непридатним.

Радянська влада сформувала свій власний підхід до основ побудови механізму влади — жорсткої її централізації. Формально, Радам належала повнота влади, а інші органи були органами управління, правосуддя, виконавчо-розпорядчими органами державної влади.

Проте, не маючи матеріальної бази, місцеві Ради залежали від відомств і розташованих на їх території підприємств. В умовах диктатури пролетаріату, різко посилилась виконавча влада, що по суті, підмінила собою дві інші гілки.

Судові органи заміщувалися всілякими “двійками”, “трійками” (варіанти надзвичайних судів), які формувалися з представників партії та виконавчої влади. Посада Генерального Секретаря КПРС була куди більш значною, ніж посада голови Президії Верховної Ради, який формально вважався главою держави. Таким чином, злиття партійного та державного апаратів внесло нові принципи в організацію системи державних органів, що не відповідала теорії “розподілу влади”. Це фактично перетворило законодавчу і судову владу на придаток заідеологізованої бюрократичної системи управління, яку очолює або представляє партійний лідер і його найближче оточення.

Принципи правової держави

Нижче наведені основні загальні ознаки правової держави.

Соціально-змістовні:

а) верховенство закону. Це означає підпорядкованість держави та її інститутів правам людини, визначення пріоритету права перед нормами моралі, звичаїв тощо (П.М. Рабінович);

б) відносини між державою і громадянином повинні будуватися за загальнодозвільним принципом: громадянину дозволено робити все, що прямо не заборонено законом;

в) існує механізм реалізації взаємної відповідальності держави і громадянина;

г) досягнуто високого рівня правової культури більшості населення країни.

Формальні ознаки:

а) розподіл влад на основі системи стримувань і противаг

б) юридична захищеність особи;

в) ефективна система правосуддя як надійна юридична гарантія прав людини;

г) неухильне виконання та дотримання вимог законів і підзаконних актів усіма учасниками суспільного життя.

Зазначені загальні ознаки дають можливість сформулювати **основні принципи теорії правової держави:**

1. “Розподіл влад” — перш за все передбачає розподіл функцій між гілками влади (законодавча, виконавча, судова). Кількість гілок влади може бути і більшою. Так, у сучасній українській юридичній науці деякі автори виділяють контрольно-наглядову владу як четверту гілку (наприклад, за Конституцією Алжиру 1976 року таких гілок влади виділяється сім: законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова, засновницька, президентська, влада органів самоврядування). Основна мета розподілу влади — це запобігання її можливої централізації та узурпації, а також розмежування компетенції між окремими гілками влади. Здійснення цього принципу забезпечується функціонуванням спеціальної системи “стримувань і противаг” — тобто сукупністю спеціальних повноважень, властивих кожній з гілок влади, що дозволяють запобігати спробі “перетягування на себе” більшої кількості повноважень.

У цю систему входять такі повноваження:

- право імпідменту — оголошення парламентом недовіри президенту внаслідок здійснення ним вчинку, не сумісного з його посадою (скоєння злочину). Як результат здійснення цієї процедури повинно бути дострокове відсторонення президента з займаного посту;

- право відкладального вето — право президента накладати вето на закон (не підписати і повернути до парламенту);

- право парламенту на подолання президентського вето. Парламент повторним голосуванням, кваліфікованою більшістю за закон може подолати рішення президента.

В цьому випадку президент зобов'язаний підписати закон;

- процедура формування Конституційного Суду. Так, наприклад, в Україні формування цього органу здійснюється шляхом делегування

однакової кількості суддів (по шість осіб) від Президента, Верховної Ради, з'їзду суддів України.

2. Принцип верховенства закону.

Верховенство закону в правовій державі виражається у пануванні в державі правових законів. Всі ж підзаконні акти повинні втілювати і конкретизувати ідеї закону, відповідати закону і не суперечити закону. В такому ж співвідношенні знаходяться самі закони з основним законом — Конституцією.

3. Принцип “зв'язаності” держави своїми законами. У правовій державі посадовці й органи державної влади повинні бути зразком у дотриманні та ефективному застосуванні приписів закону. Порушення цього принципу унеможлиблює вимагати виконання закону від інших суб'єктів права.

4. Принцип взаємної відповідальності держави і громадянина. Громадяни в правовій державі, за наявності у них широкого кола прав і свобод мають і певне коло обов'язків перед державою і суспільством (дотримуватися законів і Конституції держави; сплачувати податки; берегти природне навколишнє середовище, захищати батьківщину). У свою чергу, держава відповідальна перед громадянином у забезпеченні, гарантіях і захисті його прав, свобод і законних інтересів.

5. Принцип наявності Конституційного Суду. У правовій державі результати нормотворчої діяльності потребують контролю з боку спеціального органу — Конституційного Суду – на предмет відповідності їх ідеям і нормам Конституції. У разі визнання неконституційності того або іншого нормативно-правового акту його чинність припиняється. Рішення даного органу не підлягають оскарженню або скасуванню.

6. Принцип реальності контролю і нагляду за дотриманням вимог закону. У правовій державі повинна існувати система органів влади, що здійснює на незалежній основі контроль і нагляд за виконанням закону (Конституційний Суд, прокуратура, державні інспекції і т. п.). Дієвість

діяльності таких органів може визначатися рівнем адекватності примусових заходів щодо несумлінних виконавців або порушників закону.

7. Принцип реальності прав і свобод громадян. Правова держава характеризується реальністю втілення максимального широкого спектру демократичних прав і свобод людини. Це може бути досягнуто за умови реалізації мінімум трьох обов'язкових чинників:

- а) законодавчого закріплення прав і свобод людини;
- б) законодавчого закріплення процесу (механізму) реалізації прав і свобод людини;
- в) забезпечення судового захисту прав і свобод людини;

8. Принцип високої правової культури населення. Найбільш складний у своїй реалізації принцип правової держави.

Для забезпечення формування високої правової культури населення в правовій державі повинні бути реалізовані наступні умови:

- а) створення системи постійного і максимально повного та широкого інформування населення про стан чинного законодавства, а також загальної правової інформації;
- б) створення структури органів і програм з формування правової освіти, навчання і вироблення стимулів, прийомів і навичок реалізації населенням правових знань;
- в) розробка заходів і створення умов для формування у населення поважного ставлення до закону та права (втілення даного елемента нерозривно пов'язано з втіленням у життя принципів взаємної відповідальності держави і громадянина, а також принципу “зв'язаності” держави своїми законами).

Таким чином, **правова держава** – це суверенне політико-територіальне об'єднання громадянського суспільства, в якому найголовнішою цінністю виступає людина, її права і свободи та забезпечується реальне верховенство права і закону на основі принципів:

розподілу влади, взаємної відповідальності держави і громадянина, “зв’язаності” держави своїми законами, створення ефективної системи правосуддя, наявності конституційного судочинства, реальності прав і свобод громадян, наявності дієвого контролю і нагляду за дотриманням законів та принципів права.

Співвідношення права і закону в правовій державі

Держава соціально-демократичної орієнтації — це політична організація суспільства, в якій разом із домінуванням більшості населення визнаються та захищаються основні права і свободи осіб, які становлять його меншу частину.

Правова держава як держава, де реально здійснюються основні права людини, може сформуватися тільки в дійсно демократичному суспільстві. Держава соціально-демократичної орієнтації обов'язково має ознаки правової держави. В цьому їх органічний зв'язок. Прихильники розрізнення права і закону: В. С. Нерсисянц, В. Д. Зорькін, Д. А. Керімов, Н. С. Малєїн, Л. С. Мамут, Е. Л. Розін та інші сформулювали свою позицію (і в цьому їх заслуга) задовго до так званої перебудови.

Особливого значення в цьому контексті набуває зв'язок права і справедливості, який розвивався на протязі всієї багатовікової історії права. Справедливість розглядається через змістовно-сутнісну характеристику права як соціального феномену і проявляється у його нормативності, обов'язковості правових приписів, у можливості, в разі необхідності, їх примусового втілення в життя. Якщо справедлива ідея

одержує нормативне закріплення, то вона стає законом, перетворюється на право. Право — нормативно закріплена справедливість.

Якщо ж та або інша справедлива ідея не одержує нормативного закріплення, вона залишається за межами права, у сфері моралі, етики, відіграє роль побажання, що, з правової точки зору, не має обов'язкової сили. В розумінні права як нормативно закріпленої справедливості, остання визначається на рівні змісту права, а її нормативне закріплення — необхідна форма права. Висновок: закон є явищем і поняттям вужчим ніж право, оскільки не всі закони справедливі. З другого боку, право є більш широким явищем і поняттям ніж закон, оскільки воно включає і систему врегульованих законом суспільних відносин.

Співвідношення права і закону, приводить дослідника до проблеми співвідношення держави і права. Якщо розуміти право як нормативно закріплену справедливість, то воно вторинне по відношенню до держави, оскільки нормативне закріплення виходить від держави. Але не всяка норма, яка виходить від держави, є право. В цьому і полягає відмінність права від закону. Право — тільки справедливі норми. Держава не придумує право, воно покликане закріпити в суспільстві уявлення, що склалися про справедливість.

Соціальна держава

Важливою соціальною рисою правової держави є її здатність безперервно розвиватися відповідно до потреб суспільного життя. Розпочавши з демократизації політичної сфери, громадянське суспільство наприкінці XIX ст. закономірно приходить до аналогічних процесів в економічній і соціальній сферах.

Протягом двох століть чітко простежується еволюція поглядів на співвідношення держави і особистості з погляду виконання державою соціальних обов'язків перед особистістю та суспільством — від повного заперечення таких обов'язків правовою державою в її ліберальній інтерпретації (так званою «державою нічного сторожа») до підняття соціально-економічних прав на рівень конституційних соціальною, правовою державою. З огляду на це слід зазначити, що формування концепції соціальної держави слід розглядати як наступний, якісно новий історичний етап у процесі розвитку і удосконалення вчення про правову державу.

Теоретична конструкція соціальної держави складалася поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави.

Прагнення пов'язати політику з мораллю, глибинними потребами людини сприяло консенсусу соціал- демократичного руху, лібералізму та християнства в питанні формулювання цінностей (свобода, справедливість, солідарність), на яких має бути заснована діяльність цієї держави, і визначення цілей (сприяння функціонуванню громадянського суспільства, досягненню його консолідації тощо), які вона переслідує.

При характеристиці соціальної держави слід урахувати те, що хоча вона, як і правова держава, має специфічні ознаки, однак залишається власне державою, у якій є загальнородові з правовою державою ознаки і риси. При визначенні змісту соціальної держави треба виходити з єдності правової, демократичної, соціальної державності:

- Як *демократична держава* вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя;
- як *правова* — забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, дбає про раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи;
- як **соціальна** — визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Контрольні питання (питання для самоконтролю):

1. Чи є ознакою демократичної держави здійснення державної влади відповідно до принципу народного суверенітету?

2. Чи мають однакове значення поняття «легальність» і «легітимність» державної влади в межах концепції демократичної держави?
3. Про який «плюралізм» йдеться в характеристиці демократичної держави?
4. Чому «принцип поділу влад» є елементом концепції демократичної, а також правової держави?
5. Які основні ознаки відображають природу правової держави?
6. Чи можна вважати «наявність Конституційного Суду» ознакою правової держави?
7. У чому знаходить вираз «верховенство закону і права» як ознака (принцип) правової держави?
8. Чи є «взаємна відповідальність держави і особи» ознакою (принципом) правової держави?
9. Чому поняття «середнього класу» має відношення до концепції соціальної держави?
10. У чому знаходить вираз «надкласовість» як ознака соціальної держави?